

5. Zaynutdinov Sh.N., Rahimova D.N. Korporativ boshqaruv asoslari. – T.: Akademiya, 2007. – 48 b.
6. Jonathan P. Charkham. Keeping Better Company: Corporate Governance Ten Years On. «Oxford University Press», 2005. P.127.
7. Стиглиц Дж. Америка и новый экономический порядок после глобального кризиса. М.: Эксмо, 2011. С.54.
8. Ханкелдиева Г.Ш. Особенности корпоративного управления в акционерных обществах с государственным участием// Бюллетень науки и практики. №11, 2017 г. Научный журнал. Нижневартовск. С.357-363. (Open Academic Journals Index 0.350).
9. Xankeldieva G.Sh. Jahon moliyaviy -iqtisodiy inqirozi sharoitida korporasiyalar boshqaruvi samaradorligini oshirish masalalari //Iqtisodiyot va ta'lim 2009 y. №3. B.64-67

KORPORATIV BOSHQARUV TIZIMIDA ICHKI AUDIT XUSUSIYATLARI

Ilxamov Shavkat Islamovich

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti professori, DSc.

Annotatsiya

Maqolada korporativ boshqaruv tizimida ichki audit jarayonida auditor hisob tizimini va hisobotni tashkil etishni nazorat qilish, turli ko'rsatkichlarni hisoblashni, soliq stavkalarini, koeffitsientlarini, qonuniy hujjatlarni va turli me'yoriy hujjatlarni, shuningdek, hisob yuritishda turli ko'rsatkichlarni hisoblash amallarini qo'llash xususiyatlari, jumladan, ichki audit jarayonini avtomatlashtirish, me'yoriy-huquqiy axborotlarini kompyuter xotirasida saqlash kabi masalalar bayon qilingan.

Kalit so'zlar: korporativ boshqaruv, ichki audit, buxgalteriya hisobi, hisob yozuvlari, ichki xo'jalik nazorati, moliyaviy holat, xarajatlar manbai, zaxiralarni aniqlash, boshqarish tizimi

Korporativ boshqaruv uchun xarakterli ichki audit o'tkazish tartibiga ta'sir qiluvchi bir qator o'ziga xos xususiyatlar mavjud.

Bu xususiyatlar quyidagi omillar ta'sirida kelib chiqadi:

- a) hisobotni tayyorlash va hisobni yuritishga javobgar tarmoq ishchilarining yo'qligi yoki cheklanganligi;
- b) bunday iqtisodiy subyekt faoliyatiga yakka boshqaruv yoki mulkdorning har tomonlama ta'siri bo'ladi.

Amaliy ichki audit nomli o'quv qo'llanmada korporativ boshqaruv ichki auditi vaqtida asosiy e'tiborni quyidagi omillarga qaratish mumkinligi e'tirof etilgan:

- a) hisob yozuvlarining muntazam yuritilmasligi, formal talablarga rioya qilinmasligi, buxgalteriya hisobotida kamchiliklar paydo bo'lish havfini oshiradi.
- b) iqtisodiy subyekt rahbarlari audit vaqtida auditorlik xulosasini beruvchilarni, hisobni qayta tiklash, yo'l qo'yilgan xatoliklarni to'g'rilash, buxgalteriya hisobotini tayyorlash kabi ishlarni auditorlik tashkiloti qo'shimcha xizmat tariqasida qilib beradi, deb noto'g'ri fikrlashadi.

i) boshqa subyektlarga qaraganda ishchilar hisobdagi tarkibi, miqdori obyektiv sabablarga ko'ra javobgarlikni ta'minlay olmaydi.

g) korporativ boshqaruvda buxgalteriya hisobini yurituvchi xodimlar bir vaqtning o'zida oson yashirish, musodara qilish, sotish mumkin bo'lgan qimmatliklardan to'g'ridan-to'g'ri foydalanish huquqiga ega bo'ladilar va bu suiste'molliklar kelib chiqishiga imkon yaratadi;

d) agar naqd pulga ko'p miqdorda operatsiyalar bajarsa, shunday holat bo'lishi mumkinki, bunda tushum aks etmaydi (soliq qonunchiligi shartlarini buzish maqsadida), xarajatlar esa oshiriladi (ishlab chiqarish vositalari xarajatlarini shaxsan boshqaruvchi ishchilar tomonidan o'zlashtirish maqsadida);

e) buxgalteriya hisobini yurituvchi ishchilar soni chegaralangan bo'lsa, hisob ma'lumotlarini muntazam tekshirib borish qiyin yoki mumkin emas, bu buxgalteriya hisobotida kamchiliklar va xatoliklar kelib chiqish xavfini oshiradi [1, 130 b].

Korporativ boshqaruv faoliyatiga boshqaruvchining har tomonlama ta'siri shu korxonadagi buxgalteriya hisoboti ishonchliligiga va ichki nazorat tartibiga ijobiy yoki salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Bir tomondan ba'zi hollarda rahbarning nazorati ostida subyekt hisoboti ishonchliligi oshishi mumkin.

Obyektiv sabablarga ko'ra qo'shimcha (muqobil) ichki nazorat vositalari qiyin yoki mumkin bo'lmasa, boshqa tomondan boshqaruvchining ko'p tomonlama ta'sirida umumqo'llaniladigan nazorat ishlari buzilishi mumkin. Qonunchilik buzilish hollari ko'payishi buxgalteriya hisobotida ataylab uyushtirilgan kamchiliklar paydo bo'lishiga sabab bo'ladi.

Yirik xo'jalik subyektlari munosabatlarida qo'llaniladigan ko'pchilik ichki nazorat vositalarini (tashkilot bo'limlari sifatida ichki audit xizmatini tashkil qilish) korporativ boshqaruvga qo'llash maqsadga muvofiq emas. Masalan, kichik ishlab chiqarish subyektlarida buxgalteriya hisobi jarayoni kam sonli odamlar yordamida amalga oshiriladi, ular buxgalteriya hujjatlarini tayyorlash bilan birga ularni saqlash majburiyatini ham bajarishadi. Bundan ko'rinadiki, majburiyatlarni taqsimlash imkoni bo'lmaydi yoki chegaralangan bo'ladi.

Ba'zi hollarda tekshirilayotgan korxonada xodimlari orasida majburiyatlarning etarlicha taqsimlanmaganligi jiddiy boshqaruv nazorati ostida sezilmay ketishi mumkin, bu nazorat mulkdor va boshqaruvchi bir kishi bo'lgan hollarda kuzatiladi. Ya'ni, mulkdor bir vaqtning o'zida boshqaruvchi bo'ladi, u operatsiyalarda o'zi ishtirok etadi va xo'jalik subyekti faoliyatiga taalluqli bilimlarga ega bo'ladi.

Kichik va katta biznes tashkilotlari shtat jadvaliga ichki auditor lavozimini kiritishi yoki outsorsing sharoitida auditor-konsultantlarni jalb qilishi yaxshi samara beradi.

Nazoratning bunday vositalari xususiy tashkilotlar (aksionerlar, paychilar) uchun ayniqsa qulaydir. Bular kapital qo'yishda ishtirok etmaydigan yoki unda kichik payga ega bo'lgan boshqaruvchi tomonidan boshqariladigan tashkilotlardir.

Bizning fikrimizcha, ichki audit ichki xo'jalik nazorati uchun korxonada moliyaviy holati, xarajatlar manbai, zaxiralarni aniqlash, boshqarish tizimini tashxislashga qaratilgan bo'lib, u rahbariyatni korxonada iqtisodining samaradorligini oshirish bo'yicha ko'rsatmalar bilan ta'minlaydi [2, 151 b.].

Ichki audit xizmati korxonaning hisobotini tahlil etadi, kelgusidagi rivojlanish yoʻnalishini aniqlaydi va rahbariyatga qaror qabul qilishda yordam beradi. Nazoratning alohida korxonada miqyosida rejalashtirilishi, hisob, marketing, mahsulotni yaratish ishlarini umumlashgan holda qarashga yordam beradi.

Ichki audit faoliyatini kompyuterlashtirish zamonaviy axborot texnologiyalariga asoslangan boʻlib, u nafaqat auditni amalga oshirish uchun vaqtni va vositalarni tejashga, balki qoʻlda hisoblab topish murakkab boʻlgan axborotni ham olish imkonini beradi. Bu axborotlar avvalambor korxonada strategiyasi, moliya-xoʻjalik holatini yaxshilash yoʻllari va vositalariga tegishlidir. Kompyuterlashning hisoblash imkoniyatlaridan foydalanish oʻtgan davr axborotlariga asoslanib, hisobot davrida rahbariyat qanday yoʻl tutishi kerakligi, hisobot davri axborotiga asoslanib esa kelgusida qanday harakat qilish kerakligini aniqlash imkoni beradi. Bu axborot korxonada va tashkilotlar rahbariyati tomonidan qabul qilinadigan qarorga obyektiv baho berish uchun asos boʻladi.

“Auditorlik faoliyatini kompyuterlashtirish tizimi quyidagi komponentlardan tashkil topgan boʻladi:

audit jarayonini aks ettiruvchi iqtisodiy matematik, iqtisodiy-tashkiliy va axborot modellaridan;

modellarni amalga oshiruvchi texnik dastur, axborot va boshqa vositalardan.

Kompyuter tizimi funksional va taʼminot qismlaridan iborat boʻladi. Funksional qismi auditni bajarishda ishlatiladigan axborotlar va matematik modellarda, standartlarda, meʼyorlarda va boshqalarda aks etgan usullardan, uslubiyatlardan va koʻrsatmalardan tashkil topgan” [3, 275 b.].

Taʼminot qismi esa audit funksiyasini amalga oshirishga qaratilgan axborot, dastur, texnik va boshqa taʼminotlardan iborat boʻladi.

Kompyuter tizimining funksional qismini kengroq qaraydigan boʻlsak, u funksional quyi tizimlardan va maʼlum belgilar boʻyicha ajratilgan kompleks masalalardan iborat boʻladi, masalan:

audit turi boʻyicha (tashqi, ichki);

audit funksiyasi boʻyicha (nazorat-taftish, baholash-maslahat, maslahat-prognozlash va hokazo);

audit uchastkasi boʻyicha (hisob xodimlari, hisob tizimi, hisobot hujjatlari, maʼmuriyat va hokazo).

Ichki audit xizmati quyidagi ikkita kompleksga boʻlinadi:

«Hujjatlar» (hisob tizimini va hujjatlarni baholash);

«Maslahat berish» (korxonani tashxislash va keyingi davrdagi harakati uchun koʻrsatmalar berish).

«Hujjatlar» kompleksi moliyaviy-xoʻjalik operatsiyalarining buxgalteriya hujjatlari va hisobotlarida toʻgʻri aks ettirilganligini tekshirishga moʻljallangan. Bu kompleks «Personal» va «Hisobot» kompleksi masalalarini ham oʻz ichiga oladi.

«Personal» kompleksi korxonadagi moliyaviy-xoʻjalik hisobi tizimini baholash uchun, shuningdek, hisob xodimlarining qasddan yoki tasodifiy qilgan xatolarini aniqlashga qaratilgan. Kompleksga ikki turdagi masalalar kiradi. Birinchisi, korxonada balansining u yoki bu moddasiga tegishli boʻlgan buxgalteriya hujjatlarini tekshirishga qaratilgan. Shuning uchun auditor xohishiga koʻra hisobdagi maʼlum bir yoʻnalish

tanlab olinadi. Ma'lum modda bo'yicha hisob operatsiyalarini to'g'ri aks ettiradigan hujjatlarining tahlili masala deb yuritiladi. Har bir masala yechimi hujjatlarini quyidagi tartibda tekshirish imkonini beradi:

- birlamchi hujjatlar;
- jurnal-order va yig'ma qaydnomalar;
- bosh kitob;
- korxonalar balansi.

Kompleksning ikkinchi qismi moliyaviy muomalalar auditi uchun mo'ljallangan bo'lib, ular quyidagicha tasniflangan:

- asosiy vositalar auditi;
- valyuta mablag'lari hisobi va hisob-kitob muomalalar auditi;
- korxonalar mablag'lari manbalari auditi;
- ishlab chiqarish xarajatlari va mahsulot tannarxi kalkulyasiyasi auditi;
- mehnat hisobi va ish haqi auditi.

Agar xato aniqlangan bo'lsa, uning sababini aniqlash lozim (qasddanmi, tasodifiy yoki hisob tizimi sababli). Xatoning sababini mutlaq aniq ta'kidlash qiyin. Shuning uchun ishonch koeffitsientlaridan yoki noaniq mantiq nazariyasining ishonch o'lchovlaridan foydalanish mumkin.

Bu koeffitsientlar xatoliklarni 0 dan 1 gacha bo'lgan shkalada baholash imkonini beradi.

Tekshiruv natijalari maxsus fayllarda saqlanadi va tizim ishi oxirida auditorlik xulosasi uchun foydalaniladi.

Kompleksning ishlashi nazorat-maslahat tizimi tamoyiliga asoslangan bo'lib, bu kiritiladigan axborot hajmini keskin kamaytirish imkonini beradi va demak, ishning narxini kamaytiradi, ammo ikkinchi tomondan esa hisob tizimida xatoga yo'l qo'yish xavfini vujudga keltiradi. Buning sababi hisob personali harakatini to'liq emas, tanlab tekshirish ekanligidir.

"Hisobot" kompleksi korxonalar hisobotining to'g'ri tuzilganligi va haqqoniyligini tekshirish masalalarni o'z ichiga oladi.

- Unga asosan quyidagi masalalar kiradi;
- hisobot hujjatlari ko'rsatkichlari mosligini tekshirish;
- hisob-kitobning to'g'riligini tekshirish.

So'nggi masala o'z navbatida auditorni qiziqtiradigan bir nechta quyidagi masalalarga bo'linishi mumkin.

Birinchi masala maxsus test jadvallari, tekshirish qoidalari, standartlar va me'yorlar yordamida yechiladi.

Jadvallar, ko'rsatkichlar, provodkalar, hisob registrlari yozuvlari orasidagi arifmetik va mantiqiy bog'liqliklarni o'z ichiga oladi.

Qoidalar ekspertning bilimi asosida tuziladi va hisob personali harakatini tekshirishdagi auditor bajaradigan ishlar ketma-ketligini aks ettiradi. Standart va me'yorlar audit qilinadigan ko'rsatkichlarning chegaraviy qiymatlarini (soliq stavkalari, kredit foizlari va hokazo) ifodalaydi. Xatoliklar sabablari turlicha bo'lishi mumkin: hisob operatsiyalarni bajarishda yetarlicha e'tibor berilmaganligi, qasddan faktlarni o'zgartirish, yoki hisobning noto'g'ri qo'yilganligi.

Ichki auditda axborot bazasi korxonada tatbiq etilgan hisob quyi tizimlariga tegishli bo'lganligi uchun nafaqat nazorat-maslahat tizimini ishlatish, balki barcha buxgalteriya hujjatlarini to'liq tekshirish mumkin.

Ichki auditda asosiy vazifa ikkinchi kompleksga – “Maslahat berish”ga yuklanadi.

Kompleks quyidagi masalalardan tarkib topgan bo'ladi:

moliyaviy holatini kompleks tashxislash;

rentabellikni tashxislash;

moliyaviy-mulkiy holatni tashxislash [4, 155 b.].

Har bir masala tashxisi ikki bosqichda, ya'ni lokal va umumiy bosqichlarda bajariladi. Lokal tashxislash ayrim “tor” doiradagi kamchiliklarni aniqlash imkonini bersa, umumiy butun korxonaga uchun ko'rsatma beradi. Ikkala holda ham ko'rsatmalar qisqa yoki batafsil tarzda bo'lishi mumkin.

Lokal tashxislash iqtisodiy holatini yomonlashtiradigan alohida omillarni aniqlash imkonini beradi va ularni tuzatish yo'llarini ko'rsatadi. Bu bosqichning afzalligi bir tomondan tizimning ishlashidagi nisbatan oddiylik bo'lsa, ikkinchi tomondan natijalarining aniqligidir.

Tahlil shuni ko'rsatadiki, tashqi auditni komp'yuterlashtirish tizimi ichki audit tizimidan funksiyalari hamda axborot manbalari bilan va eng asosiysi foydalanuvchilari bilan farq qiladi. Tashqi auditga mo'ljallangan tizim tekshiriladigan korxonaning umumiy standartlari va qoidalarini hisobga olishi kerak. Bular korxonaga tashqaridan keladi va ma'lum umumiy xususiyatga ega bo'ladi. Bunday muammo tashqi auditni bajaradigan kompyuter tizimining korxonada mavjud bo'lgan dasturlar vositasi muhitiga (operatsion tizimi, servis vositalari va hokazo) mos kelishidir.

Ichki auditni kompyuterlashtirish tizimi esa, aksincha, u aynan ushbu korxonaga uchungina yaratilgan bo'lib, uning hisob xususiyatlarini, moliyaviy va boshqa ko'rsatkichlarini hisoblashni aks ettiradi. Masalan, rentabellik turlicha usullar bilan hisoblanadi, ammo, bu korxonada aniq bir usul qo'llanilishi mumkin. Tashxislash va ko'rsatmalarni berish ham maxsus tarzda amalga oshirilishi mumkin. Bular korxonaning rahbariyati qo'ygan maqsad va masalalarni ifodalaydi.

Ichki audit faoliyatini komp'yuter texnologiyalari asosida tashkil etish faqatgina mablag' va vaqtni tejamasdan, qo'lda olinishi qiyin bo'lgan axborotlarni ham tezkorlik bilan olishga yordam beradi. Bu axborotlar asosan xo'jalik yurituvchi subyektning butun strategiyasini, moliyaviy-xo'jalik faoliyatini yaxshilash yo'llarini aniqlashga taalluqlidir. Kompyuterning hisoblash quvvatidan foydalanish natijasida o'tgan hisobot davri ma'lumotlari asosida hisobot davrida xo'jalik yurituvchi subyekt rahbariyati qanday yo'l tutishi lozim, hamda hisobot davridan keyingi davrda rahbariyat qanday yo'l tutishi kerakligi haqida aytib berish mumkin.

Elektron hisoblash mashinalari hozirgi vaqtda hisob-kitob ishlarini amalga oshirishda qo'llanilishi bilan birga hisob ma'lumotlarini yig'ish, ularni qayta ishlash, jamlama va tahliliy hisob registrlarini tuzish, hisobot shakllarini to'ldirish, auditorlik ishchi hujjatlarini yuritish, auditorlik xulosalari va hisobotlarini to'lg'azish va boshqa bir qancha ishlarni bajarishda keng qo'llanilmoqda. Amaliyotda kompyuterlardan keng foydalanish buxgalteriya hisobi va auditni tashkil qilishning yangi shakllarini vujudga keltiradi.

Hisob tizimi va hisobotni shakllantirishni tashkil etilishini nazorat qilishda auditor turli ko'rsatkichlarni metodik hisoblash tartiblarini, jumladan, soliq stavkalarini, koeffitsientlarni, qonunchilikni va boshqa me'yoriy hujjatlarni bilishni talab etadi. Yana hisobning turli tomonlarida hisoblanadigan ko'rsatkichlar tizimini bilishi lozim. Nazorat muolajalarining tipik shakllarini mavjudligi audit jarayonini avtomatlashtirish imkoniyatini yuzaga keltiradi, bu esa albatta auditorlik tashkilotlarining ish sifati samaradorligini oshirishga imkon tug'diradi. Kompyuterning xotirasida ko'plab me'yoriy-hujjatlarni saqlab qolishi, bir tarafdin auditor imkoniyatlarini kengaytirsa, boshqa tarafdin auditor qo'lida kuchli dastak bo'luvchi maslahat-nazorat tizimini yaratadi.

Jahon amaliyotida auditorlik faoliyatini avtomatlashtirishda dasturlar quyidagi tarkibiy qismlardan iborat bo'lishi lozim:

audit jarayonida aks etuvchi iqtisodiy-matematik, iqtisodiy-tashkiliy va axboriy modellardan;

modellarni shakllantirishni ta'minlovchi texnik, dasturiy, axborot va boshqa vositalar.

Yuqoridagi tarkiblardan kelib chiqib, kompyuterlashgan tizim ikki qismdan funksional va ta'minlovchi qismdan iborat bo'ladi, deyishimiz mumkin. Funksional qismida audit o'tkazish jarayonining axborot va matematik modellarining metodikalari va yo'llari metodik jamlanmasidan tashkil topadi. Ta'minlovchi qismi esa audit funksiyalarini amalga oshirishda zarur bo'luvchi, dasturiy, axboriy, texnik va boshqa to'ldiruvchi qismlardan iborat bo'lishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Axmedjanov K.B., Ilxamov Sh.I., Ahmadjonov A.K. Amaliy ichki audit. O'quv qo'llanma. O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, 2022. - 202 b.

2. Ilxamov SH.I. Audit. 1-qism. Darslik. T.: Iqtisodiyot, 2018y.

3. Ilxamov SH.I. Amaliy audit. Darslik. T.: Iqtisodiyot, 2018y.

4. Audit. Darslik. Mualliflar jamoasi. M.Tulaxodjaeva va SH.Ilhamov umumiy tahririda tayyorlangan. T.: Iqtisodiyot, 2018 y.

KORPORATIV BOSHQARUV TIZIMIDA SHVETSARIYA TAJRIBASI

i.f.n. Djalilov F.A.

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

Korporativ boshqaruv kafedrasida katta o'qituvchisi

farkhoddjalilov@gmail.com

Saidqulov A.B.

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti magistri

avazbeksaidqulov14@gmail.com

Annotatiya

Ushbu tesizda shvetsariya konfederatsiyasining korporativ boshqaruv tizimi, korporativ boshqaruvni joriy etish va rivojlantirishdagi tajribasi va yondashuvlari, yaqin oraliqdagi qonunchilikdagi o'zgartirishlari tahlili yoritilgan.